

goslavenskim socijalistima i o njihovim međunarodnim vezama³³ te o pitanjima njihove obrazovne i prosvjetne djelatnosti.³⁴ Vrlo su brojni kratki prilozi koji sadrže određene obavijesti o socijalističkom pokretu u pojedinim hrvatskim mjestima i regijama.³⁵

Vladimir Oštrić

VII. ISTRA I KVARNERSKI OTOCI U XIX I NA POČETKU XX STOLJEĆA

1) O historiografiji

Historiografija o Istri i Kvarnerskim otocima u XIX i na početku XX st. — tada austrijskoj pokrajini sa središtem u Pazinu, a od 1861. u Poreču, koja je stvorena nakon Napoleonova pada od austrijskog i nekadašnjeg mletačkog

³³ C. Knapič-Krhen, Veze hrvatskih socijalista s međunarodnim radničkim pokretom i pokretanje prvog radničkog lista u Hrvatskoj, PR 5, 1965, 213—218; M. Gross, O ličnosti Hippolyta Tauschinskoga, Zbornik HIS 6, Slav. Brod 1968, 257—266; I. Kovačević, Saradnja hrvatskih tipografa s mađarskom tipografskom štampom (1869—1878), na i. mj. 10, 1973, 1—11; V. Oštrić, O odnosima između Vase Pelagića i radničkog pokreta u Hrvatskoj, Prilozi 5, Sarajevo 1969, 293—314; isti, Radnički pokret u Hrvatskoj od 1867. do početka XX st. i njegova veza sa Češkom i Slovačkom (Problémy národního a socialistického hnutí v dějinách Československa a Jugoslavie od roku 1867. do konce 19. století), Praha 1974, 237—282; C. Knapič-Krhen, O vezama hrvatskog i srpskog radničkog pokreta u razdoblju 1894—1903, PR 6, 1966, 156—160; F. Bikar, Razvoj odnosa između hrvatske i srpske socijalne demokracije i pokušaji usklađivanja njihovih koncepcija o nacionalnom pitanju od 1909. do 1914, PR 5, 1965, 165—192; ista, Nacionalna politika hrvatske socijalne demokracije od 1903. do 1905, Jugoslavenski narodi pred prvi svetski rat, Beograd 1967, 29—115; ista, Nacionalna politika Ugarske socijaldemokratske partije i nemađarski socijalistički pokreti, hrvatski, slovački, rumunjski i srpski od 1890. do 1907, PR 6, 1966, 7—54; E. Tomac, O primanju Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije u Drugu internacionalu, PR 6, 1966, 161—167; V. Oštrić, Veze i suradnja između tipografa u Bosni i Hercegovini i Hrvatskog tipografskog društva do 1903. godine, Prilozi 7, Sarajevo 1971, 163—182; isti, Veze tipografa u Crnoj Gori s hrvatskim tipografima do prvog svjetskog rata, IZ, 1972, 1—2, 177—184.

³⁴ B. Pribić, Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1892. do 1907, ČSP, 1969, 1—2, 115—138; ista, Kulturno-prosvjetna djelatnost socijaldemokrata u Hrvatskoj u razdoblju od 1908—1914, HZ, XXV—XXVI, 1972—73, 31—73.

³⁵ I. Kovačević, Pokušaj osnivanja anarhističko-komunističke kolonije u Duboviku kod Slavenskog Broda (1909. i 1910), PIS, 3, 1966, 339—346; J. Korda, Socijalistički pokret na selu u vinkovačkom kraju koncem XIX i početkom XX stoljeća, Zbornik HIS 2, Slav. Brod 1964, 205—222; J. Runjak, Pregled radničkog pokreta u Varaždinu, Prilozi historiji Varaždina, 1967, 39—58; V. Oštrić, Hrvatsko primorje, Gorski kotar, Rijeka i Istra u djelatnosti hrvatskih socijalista 1892—1902, JZ VIII, 1970—72, 305—333; D. Foretić, Radnička društva u Korčuli, Zbornik otoka Korčule 1, Zagreb 1970, 101—112. Valja spomenuti da su obavijesti o radničkom pokretu do 1914. često sastavni dio raznih zbornika kojima je težište na razdoblju NOB-e.

posjeda¹ — u proteklom je desetljeću (1965—75) vidljivo napredovala; pri tom mislim na historiografiju i u Jugoslaviji i u Italiji. Rezultati istraživanja i proučavanja u obje su zemlje brojniji i kvalitetniji, više je i stručnih glasila, ali dvije zajedničke boljke traju i dalje — prvo, nema mlađih istraživača i, drugo, svaka od te dvije historiografije brine se uglavnom o prošlosti samo svog naroda, ne gledajući na to da je jedan te isti geografski okvir stalni životni i radni prostor i Talijana i Hrvata, ali i Slovenaca, a — u načelu — i društveni su im uvjeti života bili potpuno ili donekle slični. U ovom tekstu osvrćem se uglavnom na proizvode historiografije SR Hrvatske, a razloge za to navodim u zadnja tri poglavlja.

Općenite, a u pojedinim pisaca i podrobnije ocjene o jugoslavenskoj historiografiji susreću se u člancima koji su objavljivani 1969. i 1970. u riječkom časopisu za kulturu i društvena pitanja »Dometi«, pod zajedničkim naslovom »Poslijeratna hrvatska historiografija o Istri, Rijeci, Hrvatskom primorju i Kvarnerskim otocima«. U prilogima nekih autora nailazi se i na vrlo kritičke tonove.² Objavljen je i kraći uvid u jugoslavensku historiografiju 1965—75,³

¹ Pod Istrom uobičajilo se u XIX st. podrazumijevati i Kvarnerske otoke (Cres, Ilok, Krk, Lošinj, Susak, Unije, Vele i Male Srakane) ne samo zbog administrativno-upravne povezanosti u jednu pokrajinu već — gotovo više — zbog dubokih emotivnih i političkih veza koje su u spomenutom razdoblju stvorene između ta dva zapadnohrvatska područja.

² Petar Strčić, Vlada li kaos? Dometi II/7, Rijeka 1969, 6—16; Mirjana Gross, Ne više kao privjesak, isto, 16—18; Miroslav Bertoša, Varijacije na temu: historiographia histriensis croatica, isto 10, 70—74; Igor Karaman, Fragmentarnost slike. Za sistematsko proučavanje socijalno-ekonomskog razvitka grada Rijeke i Hrvatskog primorja, isto 11, 6—8; Radojica F. Barbalić, Pred barijerom pravilnika, isto, str. 8—9; Danilo Klen, Naučnost ili naučni privid, isto, str. 10—11; Oleg Mandić, I mnogo i malo, isto, str. 11—13; Tatjana Blažeković, U osamljenim naporima, isto, str. 13—14; Dragovan Šepić, Fragmentarnost i praznine, isto 12, 78—80; Đorđe Milović, Pozitivno i negativno, isto, str. 80—82; Ante Šonje, Podloga za sintezu, isto, str. 82—86; Božo Milanović, Zaboravljena imena, isto, str. 86—87; Branko Fučić, Institucije kao tehnički aparat, isto, str. 87—88; Miroslava Despot, Popis poslova (umjesto diskusije), isto, str. 88; Vanda Ekl, Odgovornost jedne generacije, isto III/1—2, 1970, 96—98; Mirko Zjačić, S ljubavlju — bez perspektive, isto, str. 98—99.

³ O historiografiji Istre u drugoj pol. XIX i na poč. XX st. usp. i Ten years of Yugoslav historiography 1945—1955, Beograd 1955, 437—449; Historiographie Jugoslavie 1955—1965, Beograd 1965, 324 i 326, te moje priloge u: The historiography of Yugoslavia 1965—1975, Beograd 1975, 269—272, 274, 276, kao i moj tekst: Pregled jugoslavenske historiografije 1965—1975. o Istri i Kvarnerskim otocima u XIX i u početku XX stoljeća, Istra XIX/1, Pula 1976, 73—83. Potonji pregled sastavio sam vrlo široko, kao i tekst koji sada donosim — uzeti su u obzir i neki radovi koji se po strožim kriterijima ne bi mogli svrstati u znanstvena i stručna historiografska ostvarenja. Navodim ih jer drugih članaka nema. — Usp. i Dragovan Šepić, Hrvatski narodni preporod u Istri u našoj novijoj historiografiji, HZ XV, 1962, 282—295.

upozoreno je da je potkraj stoljeća započela — nikad završena — akcija o radovima na zborniku »Knjiga o Istri«,⁴ a data je i informacija o počecima priprema za sintezu opće povijesti Istre.⁵

2) Izvorna građa

a) Općeniti prilozi. U proteklom razdoblju objavljeno je više tekstova koji u cjelini ili djelomice govore o stanju arhiva u pojedinim organizacijama katoličke crkve. To su prilozi s vrijednim podacima ne samo zbog toga što se o sadržajima tih spremišta u javnosti znalo malo ili ništa.⁶

Objavljen je i jedan rad o izvorima za proučavanje prošlosti Poreštine.⁷ Zanimljive su vijesti o Istri i Kvarnerskim otocima u tekstovima stranih putopisaca.⁸ Osobito je važna građa (s uvodnom studijom) o planovima i poticajima za željeznički promet, koju je objavio Bernard Stulli.⁹

O počecima dobro zamišljenog (ali propalog) pokušaja da se na jednom mjestu registrira objavljeni i drugi materijal objavljena je samo bilješka.¹⁰

b) Prva polovina XIX stoljeća. Za ovaj period povijesti Istre i Kvarnerskih otoka općenito je slabiji interes u jugoslavenskih historičara. I o gospodarskim prilikama ima malo objavljenih građa, pa postoje samo tri teksta koja vrijedi spomenuti a odnose se na početak XIX stoljeća.¹¹

⁴ Makso Pelozza, Sudbina znanstveno-književnog nacrta »Knjiga o Istri«, od 1888. do 1945. Prethodno znanstveno priopćenje. Marulić VIII/6, Zagreb 1975, 416—420.

⁵ Petar Strčić, Pripreme za sintezu »Povijest Istre«, HZ XXVII—XXVIII, 1974—75, 357—362.

⁶ Makso Pelozza, Inventar arhiva župe Mošćenice, Vjesnik Historijskog arhiva (dalje VHA) u Rijeci i Pazinu XIV, Rijeka 1969, 407—432; Dijecezanski arhivi Riječke nadbiskupije, isto XVII, 1972, 399—401; i Sintetički pogled na arhive Riječke metropolije, na i. mj., 439—445; Ivan Žic Rokov — Mihovil Bolonić, Popis arhiva Stolnog kaptola u Krku, na i. mj. 287—371, i Inventar arhiva Krčke biskupije (Kratki pregled), 407—409; Ivan Grah, Sadašnje stanje crkvenih arhiva u Istri, 411—412; Metod Hrg, Podaci o arhivskoj građi pavlinskih samostana na području Riječke metropole, 415—416; Emanuel Hoško, Arhivska zbirka Franjevačkog samostana na Trsatu, 425—426; Andrija Bonifačić, Popis građe arhive Franjevačkog samostana — Košljun, 427; Predrag Belić, L. Saggin i Makso Pelozza, Družba Isusova u Riječkoj nadbiskupiji, 429—434; Radojica F. Barbalić, Crkveni arhivi i povijest našeg pomorstva, 449—452; Danilo Klen, Arhivska građa u Samostanu franjevaca na Košljunu, isto XVIII, 1973, 319—344.

⁷ Danilo Klen, Izvori porečke prošlosti, Istra XII/6, Pula 1975, 78—83.

⁸ Duško Kečkemet, Antički spomenici Pule na slikama i opisima stranih autora od XVI do XIX st., Jadranski zbornik (dalje JZ) VIII, Rijeka—Pula 1969, 549—590; Ivan Pederin, Istra u austrijskim i njemačkim putopisima 18. do 20. st., Istarski mozaik XI/6, Pula 1973, 54—68.

⁹ Bernard Stulli, Prijedlozi i projekti željezničkih pruga u Hrvatskoj od 1825—1863, I—II, Zagreb 1975. V. bilj. 96.

¹⁰ Vj. Bratulić, D. Klen, P. Strčić, M. Zjačić, Historijska građa za područje gornjeg Jadrana, Ljetopis JAZU 72, 1967, 299—304.

¹¹ Ivan Erceg, Građa o gospodarskim prilikama kotara Buje, Pula i Vodnjan god. 1816, VHA u Rijeci i Pazinu XI—XII, 1966—67, 89—120; Ferdo Gestrin, Nekaj virov za pomorstvo Reke in drugih naših pristanišč s Senegallio (1802—1811),

Naročito značenje ima svaki novopronađeni glagoljski dokument u Istri i na Kvarnerskim otocima, između ostalog i zato što je dokaz više o hrvatskom karakteru ovih krajeva koji su sistematski poricali sve donedavno čak i ozbiljniji talijanaško-talijanski pisci u Italiji; jedan od takvih rijetkih dokumenata iz XIX st. govori 1804. o području južne Istre.¹² To je tim važnije jer objavljena građa o barbanskoj obitelji Stanković govori ne samo o materijalnom jačanju jedne od rijetkih hrvatskih građanskih obitelji već i o procesu denacionalizacije istarskih Hrvata koji je osobito karakterističan za ovu zemlju u XIX stoljeću.¹³

U reprint izdanju »Danice Ilirske« (1835—1847) ima i vijesti o Istri, kao i u prilogima koje Ljudevit Gaj nije objavio u tom časopisu niti u »Narodnim novinama«.¹⁴

c) Druga pol. XIX stoljeća. Naučna biblioteka u Puli jedna je od najvećih u Jugoslaviji, a u njoj je pohranjena i znatna količina dokumentacije. Najopsežniji prilog o stanju arhivske građe i uvid u onaj njezin dio koji se čuva u biblioteci dao je Miho Debeljuh svojim registima korespondencije i drugih materijala od niza predstavnika, uglavnom talijanaško-talijanskih.¹⁵ Vrijedan materijal pokazuje i »Inventar arhivske građe općine Kastav (1847—1937)« — pripremio ga je Dušan Zorec — osobito kad se uzme u obzir da je ta zajednica u istočnoj Istri, nadomak Rijeke, bila vodeća snaga u hrvatskom političkom pokretu do 1914, te da se mnogi arhivi sličnih administrativno-upravnih cjelina u Istri i na Kvarnerskim otocima nisu uspješli očuvati; isti autor objavio je i kratak uvid u građu o Istri općenito koja se čuva u Historijskom arhivu u Rijeci.¹⁶ Slične je namjene i prikaz Z. Brečević o Istarskom saboru.¹⁷

isto XVII, 1972, 78—92; Andre Jutronić, Putovanje duž jadranske obale za francuske okupacije na primjeru »Colombe« (1806—1813), Pomorski zbornik (dalje PZ) 4, Zadar 1966, 439—446.

¹² Ante Jukopila, Glagoljski dokumenti XIX stoljeća iz Južne Istre, VHA u Rijeci i Pazinu XVII, 1972, 127—131.

¹³ Miroslav Bertoša, Barbanski odaziv, Dometi III, 1970, 67—74; Danilo Klen, J. A. Batel o barbanskim Stankovićima, isto VII/5, 1974, 25—40; P. Strčić, Još o ostavštini Petra Stankovića, HZ XXVII—XXVIII, 1974—75, 530. Završeno je pretiskavanje trotomnog djela Petra Stankovića, Biografie degli uomini distinti dell' Istria, Atti I, 1970, 177—229, II, 1971, 195—346, III, 1972, 251—340, IV, 1973, 217—304, V, 1974, 173—316, s predgovorom Domenica Cernece, Atti I, 1970, 161—175; pretisak je učinjen prema prvom izdanju iz 1828. i 1829, a ne prema izdanju iz 1888. koje sadrži i bilješke s isprawkama i dopunama priređivača. Pretisak u Attima objavljen je i kao posebno izdanje. Usp. bilj. 58.

¹⁴ Danica Ilirska, reprint izdanje, I—V, Zagreb 1970—1972; Jakša Ravlić, Iz uredničke ostavštine Ljudevita Gaja, Zagreb 1974, 321.

¹⁵ Miho Debeljuh, Rukopisi i ostala povijesna građa Naučne biblioteke u Puli, VHA u Rijeci i Puli XVI, 1971, 293—352, XVII, 1972, 297—371, XVIII, 1973, 345—397, i XX, 1975—76, 167—230.

¹⁶ Dušan Zorec, Inventar arhivske građe općine Kastav (1847—1937). VHA u Rijeci i Pazinu XI—XII, 1966—67, 365—388, i Arhivska građa o Istri u Historijskom arhivu Rijeke, isto XIX, 1974, 467—473.

¹⁷ Zora Brečević, Zemaljski sabor Istre do njegove likvidacije (1861—1942), VHA Rijeke i Pazina XIX, 1974, 473—475.

S obzirom na opće poznati geopolitički položaj pokrajine,^{17a} a pogotovu s obzirom na sustavna nastojanja talijanaško-talijanskog vladajućeg sloja da očuva pozicije pred sve organiziranijim pritiskom većine stanovništva — Hrvata i Slovenaca, shvatljivo je da su historičari više edirali građu koja se odnosi na politička zbivanja. Takvi su i objavljeni dijelovi — na prvi pogled — književne ostavštine dra Matka Laginje, pravaša, hrvatskog prvaka od 80-ih godina dalje,¹⁸ te sjećanja na njega.¹⁹ Uvid u tadašnja zbivanja i u veze Istre i Kvarnerskih otoka s drugim hrvatskim područjima daje opsežna korespondencija starijeg vođe hrvatskoga političkog pokreta dra Dinka Vitezića s njegovim idejnim uzorom — biskupom Strossmayerom.²⁰

Međutim, jugoslavenska je historiografija zanemarila pitanja kada je zapravo počelo djelovanje organiziranog hrvatskog političkog pokreta, odnosno — kroz koje se procese ono odvijalo, koji su mu bili nosioci, itd. O tome je počeo objavljivati građu P. Strčić: o prvim hrvatskim glasilima — kalendaru »Istran« za 1869. i 1870. godinu²¹ i listu »Naša Sloga« od 1870. dalje²² (obje edicije izlazile su u Trstu gdje je živjela i radila jača grupa Istrana i otočana, vodećih u hrvatskom političkom pokretu; Trst je bio ne samo najveći lučko-trgovački i industrijsko-pomorski emporij Habsburške Monarhije, već i sjedište namjesnika za tršćansko, goričko, istarsko i otočko područje). Isti je autor objavio i građu o prvom masovnom političkom skupu Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka (u Rubešima, Kastavština),²³ o osnivanju i daljem radu prve hrvatske političke, gospodarske i kulturne institucije na Kvarnerskim otocima (»Hrvatska čitaonica« u Vrbniku, o. Krk),²⁴ te o izbornoj borbi.²⁵ Sve su

^{17a} Radovan Pavić, *Evropska sigurnost i problem jadranskog akvatorija* — historijski i suvremeni aspekti, *Politička misao* XII/1—2, Zagreb 1975, 126—144.

¹⁸ Matko Laginja, *Istranom. Književna ostavština*. Priredio: Ivo Jelenović. Rijeka 1970, 160. (Dijelovi su najprije objavljeni u *Dometi* III, 1970, od br. 5 dalje.) V. bilj. 19, 26, 82.

¹⁹ Ivo Jardaš, *Moji susreti s Laginjom*, *Dometi* III/10, 1970, 49—53.

²⁰ P. Strčić, *Dopisivanje Dinko Vitezić-Josip Juraj Strossmayer (1874—1904)*, *VHA u Rijeci i Pazinu* XVI, 1969, 170—264. V. Bilj. 24, 25, 28, 31, 35, 92 i 97.

²¹ isti, *Stogodišnjica kalendara »Istran«, Jurina i Franina, kalendar za 1969*, Rijeka 1968, 31—51, i *Kalendar »Istran« za 1870. godinu, isto za 1970, 1969*, 33—52. Usp. bilj. 76.

²² isti, *Inicijative i pripreme za pokretanje prvog hrvatskog lista za Istru u XIX st.*, *JZ* VII, 1969, 509—530, *Literatura o »Našoj Slogi«*. *Dometi* III /7, 1970, 8—19 (zajedno s tekstem Josipa Bratulića, »Naša Sloga«, *Stogodišnjica prvog hrvatskog lista u Istri, isto, 3—7*, objavljeno je i u posebnoj ediciji J. Bratulić-P. Strčić, *Sto godišnjica Naše sloge, Pazin-Rijeka 1970, 32*) i *Nekoliko podataka o otoku Krku u »Našoj Slogi« 1870. godine*, *Krčki zbornik* 1, 1970, 351—369. Usp. bilj. 76.

²³ P. Strčić, *Prvi tabor Hrvata Istre i Kvarnerskih otoka (Rubeši u Kastavštini, 1871)*, Rijeka 1971, 106 + ftg. V. bilj. 77.

²⁴ Mihovil Bolonić — P. Strčić, *Zapisnici sjednica i skupština »Hrvatske čitaonice« u Vrbniku 1871—1920*, Kuk 1971, 304 (štampano je i kao *Krčki zbornik* 4).

²⁵ P. Strčić, *Pismo Antuna Karabaića Dinku Viteziću uoči parlamentarnih izbora u Istri 1873. godine*, *Istarski mozaik* 3—4, 1966, 159—164.

to zapravo etape u stvaranju podloge pokretu za dalji, sve uspješniji rad, osobito od 80-ih godina dalje.

U tom osmom deceniju XIX st. dolazi do izražaja druga generacija hrvatskih političara, porijeklom pretežno sa sela (hrvatske buržoazije u Istri i na otocima, u klasičnom poimanju te riječi, nema). No, ova generacija daje nove impulse hrvatskom pokretu već od kraja 60-ih godina, što dosad nije bilo uočeno niti ocijenjeno kako zaslužuje. Zajedno s nekim starijima, mladi je naraštaj uglavnom privržen pravaškoj ideji i hrvatskoj nacionalnoj misli Ante Starčevića,²⁶ za razliku od uglavnom starije, prve generacije, naklonjene Strossmayerovu jugoslavenstvu. O organiziranom radu druge generacije potkraj i na prijelomu stoljeća govori građa o Hrvatsko-slovenskom klubu u Istarskom saboru u Poreču, koja je, na žalost, objavljena bez znanstvenog komentara, pa njena upotreba znatno ovisi o prethodnom znanju zainteresiranog čitatelja.²⁷ Kako se iz naslova Kluba može pretpostaviti, jugoslavenska se ideja održala te se razvijala i dalje.²⁸

D. Klen i M. Bertoša objavili su građu iz koje se vide zanimljiva stajališta Carla de Franceschija prema prošlosti Istre; te su misli zapravo odraz stajališta talijanaško-talijanskih vladajućih slojeva u Istri koji su Hrvatima i Slovencima gotovo u potpunosti negirali vrednije doprinose povijesti Istre i susjednih krajeva.²⁹ Aktualna problematika ogleda se i u povijesnim istraživanjima Pietra Kandlera koja su sada objavljena.³⁰ Ta se isprepletenost kulturnog, političkog, gospodarskog i prosvjetnog života, ali i stalne veze Hrvata u Istri i na Kvarnerskim otocima s maticom-domovinom Hrvatskom, vidi i kroz dopisivanje pojedinih kulturnih i političkih radnika.³¹

²⁶ isti, Povratak u Istru, Laginja i kraj »kuderovštine« u Kastavštini, Dometi IV/6, 1971, 69—81.

²⁷ V. Bratulić, Zapisnici sjednica »Hrvatsko-slovenskoga kluba« zastupnika u Istarskom saboru (1884—1901), VHA u Rijeci i Pazinu XI—XII, 1966—67, 121—199 (1901—1909) i XIV, 1969, 297—384.

²⁸ P. Strčić, Primorci 1897. i jugoslavensko pitanje. U povodu 70-godišnjice »Narodne Misli«. Dometi V/5—6, 1972, 85—104.

²⁹ D. Klen, Primjedbe Ivana Koblera na De Franceschijevu kritiku Istarskog razvoda, JZ VI, 1966, 404—406; M. Bertoša, Stavovi Carla de Franceschija prema »Istarskom razvodu« izneseni u njegovim pismima Ivanu Kobleru i Šimi Ljubiću, Istarski mozaik VI/5—6, 1968, 457—461, i Pisma Carla de Franceschija Šimi Ljubiću, VHA u Rijeci i Pazinu XIII, 1968, 119—136.

³⁰ Giulio Cervani, Undici lettere del conservatore imperiale Pietro Kandler alla municipalità di Rovigno (1868—1869), Atti III, Rovinj 1972, 34—54 (navodim ovaj tekst, iako nije proizvod hrvatske historiografije; G. Cervani je historičar u Italiji).

³¹ M. Bertoša, Pisma Jakova Volčića Kazimiru Jelušiću (1876—1888), VHA u Rijeci i Pazinu XIV, 1969, 265—296; Kulturno-prosvjetna nastojanja u Pazinu i okolici prema pismima Jakova Volčića (druga polovina XIX stoljeća). Istarski mozaik VII/5, 1969, 42—46; Jakov Volčić i njegova prepiska s kulturnim radnicima u Hrvatskoj u drugoj polovini XIX stoljeća, HZ XXIII—XXIV, 1970—71, 325—346; Interes Ivana Kukuljevića za istarske starine. Njegove veze s kulturnim i javnim radnicima u Istri. Forum X, knj. 21, br. 1—2, Zagreb 1971, 285—303 (usp. bilj. 67); Božo Jakovljević, Pisma Frana Flega Vjekoslavu Spinčiću. Istarski mozaik X/2, 1972, 30—45 (usp. bilj. 68); P. Strčić, Pisma Dinka Vitezića Vatroslavu Jačiću (1891—1893), VHA u Rijeci i Pazinu XI—XII, 1966—67, 201—220.

Opći pogled na talijanaško-talijansku štampu dao je L. Giuricin (dakako, on se ne služi izrazom talijanaški);³² o koparskom almanahu »La Concordia« iz 1884. zanimljive podatke donosi G. Radossi.³³

Nova kretanja potkraj stoljeća obilježena su sve organiziranijim istupanjem socijalističkih grupa, odnosno stranaka. M. Cetina-Kopitar priredila je za objavljivanje izbor već štampanih radova Giuseppine Martinuzzi, Labinjanke, jednog od intelektualnih voditelja talijanskih socijalista od početka stoljeća dalje.³⁴

Bilješke o građi u Trstu i Vrbniku dali su M. Rojnić i P. Strčić.³⁵

3) Rasprave i članci

a) Općenita djela. Bilo je više pokušaja da se dadu kraći, ali općeniti prikazi povijesti Istre (i Kvarnerskih otoka) u XIX i na početku XX stoljeća. Neuspjeli pokušaj T. Peruška 1966. da u okviru sinteze povijesti Istre prikaže i razmatrano razdoblje³⁶ nastojalo je ostvariti s nešto boljim uspjehom više autora u kolektivnom djelu »Knjiga o Istri«,³⁷ slične, prigodne priloge dali su i D. Šepić i V. Bratulić.³⁸ U okviru općeg prikaza gospodarskog razvitka Istre kroz stoljeća — prvog u Jugoslaviji koji zbog toga i privlači veću pažnju — E. Poropat se osvrnuo i na razdoblje o kojem govorimo.³⁹ U ponovo objavljenim tekstovima A. Barca i Z. Črnje nailazimo ne

³² Luciano Giuricin, *La stampa italiana in Istria dalle origini ai giorni nostri*, Pazinski memorijal 1, 1971, 163—189.

³³ Giovanni Radossi, »La Concordia« — Almanaco istriano per l'anno 1884, Atti II, Rovinj 1971, 179—190.

³⁴ Giuseppina Martinuzzi, *Documenti del periodo rivoluzionario 1896—1925*, Pula 1970, 342, s biografskim predgovorima Vladimira Dedijera i Marije Cetine. Usp. bilj. 103.

³⁵ Matko Rojnić, Izvještaj o radu u Državnom arhivu u Trstu, Ljetopis JA-ZU 76, 1972, 247—248; P. Strčić, Istraživanja u »Biblioteci Vitezić« u Vrbniku na otoku Krku, isto 72, 1967, 353—355.

³⁶ Tone Peruško, *Nastava o zavičaju (Istra)*, Skripta Pedagoške akademije — Pula 1, 1966, 117 + crteži.

³⁷ T. Peruško, M. Bertoša, J. Bratulić, Zv. Črnja, E. Poropat, J. Ribarić-Radauš, J. Roglić, I. Rudan, P. Strčić, A. Šonje, Viktor Vitolović i Slavko Zlatić, *Knjiga o Istri*, Zagreb 1968, 213.

³⁸ Dragovan Šepić, *Borbe istarskih Hrvata za nacionalnu ravnopravnost i priključenje Istre Hrvatskoj i Jugoslaviji*, Istarski mozaik 4, 1968, 181—195, te *Borbe istarskih Hrvata i Slovenaca za slobodu i ujedinjenje od narodnog preporoda do oslobođenja*. (U povodu 25-godišnjice priključenja Istre Jugoslaviji), *Nastava povijesti* 1, 1969, 45—61; Vjekoslav Bratulić, *Povijesni pregled*, zbornik Istra — prošlost, sadašnjost, Zagreb 1969, 14—67, i *O nekim općim i posebnim problemima etničkog sastava Istre u prošlosti*. Susreti na dragom kamenu, znanstveni skupovi o Miji Mirkoviću 4, Pula 1972, 166—177.

³⁹ Ettore Poropat, *Privredne mogućnosti Istre*, *Knjiga o Istri*, 179—211, i *Gospodarski razvitak, Istra — prošlost, sadašnjost*, 199—214. — Usp. i općenite prikaze ribarstva: Josip Basioli, *Trgovina i raspodjela ribe u Hrvatskom pri-*

samo na podatke, već i na analizu i ocjenu kulturnog života u to doba,⁴⁰ kao i u prilogima L. Martinija o kulturnom stvaralaštvu istarskih Talijana i Z. Črnje o hrvatskoj književnosti u Istri,⁴¹ te M. Šicela, M. Zorića i T. Peruška.⁴² Slične opće preglede školstva dali su M. Demarin, B. Jakovljević i V. Štefanić,⁴³ katoličke crkve M. Bolonić i M. Pelozza,⁴⁴ a muzejske djelatnosti B. Bačić i A. Šonje.⁴⁵

morju i Kvarnerskim otocima u prošlosti, JZ, VII, 1969, 103—146; Lov male plave ribe na obalama Istre u prošlosti, isto VIII, 1973, 257—279; Lov male plave ribe u Hrvatskom primorju i na Kvarnerskim otocima u prošlosti, isto IX, 1973—75, 377—411; Proizvodnja i promet usoljene ribe na istočnim obalama Jadrana kroz vjekove, Pomorski zbornik 10, 1972, 197—233, i Ribari Italije na našem moru, isto 11, 1973, 121—145. V. bilj. 97.

⁴⁰ Antun Barac, Književnost Istre i Hrvatskog primorja, Zagreb-Rijeka 1969, 652; Zvane Črnja, Storia della cultura Croata, Rijeka 1972, 288, Ex Istria, Riječka revija, XV/1, 1966, 3—19, i Hrvatski don Kihoti, Rijeka 1971, 121—145.

⁴¹ Lucifero Martini, Kulturno stvaralaštvo istarskih Talijana, Istra — prošlost, sadašnjost, 139—144; Zvane Črnja, Hrvatska književnost u Istri, isto 111—138, Dometi III/1—2, 1970, 75—88, i Hrvatski don Kihoti, 261—279.

⁴² Miroslav Šicel, Povijesni romani Eugena Kumičića, Croatica II/2, Zagreb 1971, 177—200, i Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti. Analize i sineteze. Zagreb 1971, 346; Mirko Žeželj, Tragom pjesnika Vladimira Nazora, Zagreb 1973, 577; Mate Zorić, Hrvatska i Hrvati u talijanskoj lijepoj književnosti. Od baroka do naših dana. Hrvatski znanstveni zbornik 2, Zagreb 1971, 7—122; Tone Peruško, Istra hrvatskoj književnosti. Dramaturški plan. Riječka revija XVI 1967, 381—389.

⁴³ Mate Demarin, O povijesnoj stazi hrvatskog školstva u Istri, Pedagoški rad XXIII, 9—10, Zagreb 1968, 410—423, i O povijesnom razvitku hrvatskog školstva i prosvjete u Istri, Istarski mozaik VII/2, 1969, 19—55; Petar Strčić, Demarin, Vitezić i »O povijesnom razvitku hrvatskog školstva i prosvjete u Istri«, Istarski mozaik VII/5, Pula 1969, 85—95; Božo Jakovljević, Hrvatsko školstvo na Bužeštini do 1914, Istarski mozaik VII/5—6, 162—173, i do 1945, isto X/4—5, 51—81; Vjekoslav Štefanić, Historijski podaci o srednjoj školi u Krku (XV—XIX st.), Krčki zbornik 1, 1971, 11—33. Usp. bilj. 70, 84—88.

⁴⁴ Mihovil Bolonić, Krčki glagoljaši i njihova služba izvan Krka, Bogoslovna smotra XXXV, Zagreb 1965, 342—356; Seoski kaptoli u krčkoj biskupiji, isto XXXVI, 1966, 122—145; Krčki seoski kaptoli — pioniri i nosioci liturgijskog života, isto XXXVIII, 2, 1968, 263—284; Tragom kapitulskih liturgijskih tradicija, isto 3—4, 428—450; Bratovština Sv. Ivana Krstitelja u Vrbniku (1323—1973), isto XLIII /4, 1973, 459—476; Ekonomski i socijalno stanje krčkih glagoljaša, isto XLV/1, 1975, 97—116 (do XVI st.; o slijedećim stoljećima objavljeno je poslije 1975. godine: isto XLVI/4, 1976, 475—500, i XLVII/1, 1977, 101—123), te 650 godina kapara u Vrbniku, Zagreb 1973, 182 + ftg; Makso Pelozza, Hijerarhijski i teritorijalni razvoj goričke crkvene provincije 1749—1965, Marulić II, Zagreb 1969, 70—78, III/2, 1970, 50—59, III, 3, 51—61, i Riječka metropolija. Prošlost i sadašnjost. Bibliografija. Karte. Rijeka 1973, 92 + karte.

⁴⁵ Boris Bačić, Razvoj Arheološkog muzeja u Puli, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XVII/4—5, Zagreb 1968, 5—10; Ante Šonje, Zavičajni muzej Poreštine u Poreču, isto 14—20.

Još uvijek su rijetki prilozi o ekonomskoj historiji. Gospodarski osvrt na Labinštinu u XIX st. dao je I. Erceg,⁴⁶ a na pomorstvo Cresa i Lošinja općenito R. Barbalić.⁴⁷

Opapa se da svi jugoslavenski povjesničari promatraju razvoj istarskog društva u XIX i na početku XX st. samo kao dio hrvatskoga narodnog preporoda u Istri (u koju, kako se vidi iz sadržaja tekstova, ubrajaju i Kvarnerske otoke, ali ih uglavnom spominju samo usput), zakašnjelog odjeka narodnog preporoda u ostalim dijelovima Hrvatske, koji je i dosad bio istraživačima okvir za gospodarski, politički, kulturni i prosvjetni razvoj Hrvata u ovim krajevima. Najopsežniji sažetak tih misli, iako bez dovoljnog uvida u arhivsku građu i literaturu, te bez većih kritičkih težnji dao je B. Milanović u dvije opsežnije knjige; one ostaju jedini sveobuhvatniji pregled sve do danas.⁴⁸

U ovom razdoblju pojavilo se i više općih pregleda iz raznih znanstvenih i stručnih oblasti, u kojima se mogu naći podaci (više ili manje) i o tadašnjoj Istri i Kvarnerskim otocima. Opći pogled na vrlo značajno djelovanje hrvatskih odvjetnika u političkom životu dali su Lj. Buršić⁴⁹ i P. Strčić.⁵⁰ Objavljeno je više podataka o zdravstvu u prošlosti.⁵¹ O austrijsko-talijanskim

⁴⁶ Ivan Erceg, Materijalni uvjeti života i stanovništva Labinštine (XIX st.), zbornik Labinska republika 1921. godine. Problemi sjevernog Jadrana 2, Rijeka 1972, 23—33.

⁴⁷ Radojica F. Barbalić, Razvojni putevi brodarstva Cresa, Otočki ljetopis 1, Cres Lošinj 1973, 121—138; Razvojni putevi pomorstva Lošinja, isto, 139—145, i Pomorstvo Lošinja, isto 2, 1975, 240—248. Usp. i bilj. 95.

⁴⁸ Božo Milanović, Hrvatski narodni preporod u Istri I, Pazin 1967, 336, II, 1973, 673. Usp. prikaze: Josip Nagy, Istra u novije doba, Marulić II/1, 1969, 67—71; P. Strčić, Djelo Bože Milanovića o hrvatskom narodnom preporodu u Istri, Istarski mozaik V/6, 1967, 382—387.

⁴⁹ Ljubo Buršić, Hrvatski advokati u Istri i Liburniji, Odvjetnik, XVIII/9, Zagreb 1968, 207—219.

⁵⁰ Petar Strčić, Četiri krčka advokata u političkom životu Istre i Kvarnerskih otoka isto, 231—253.

⁵¹ Vidosav Pačić, Razvoj zdravstva u staroj Puli, Zbornik 20 godina zdravstva u Puli 1947—1967, 1969, 15—18; Ivan Rudelić, Povijesni značaj kupališta s posebnim osvrtom na Istarske toplice, Zbornik 25. godišnjice zdravstva u Puli 1947—1972, 1973, 385—389; Ivan Kajfeš, Isječak iz povijesti farmaceutske službe u Istri, isto 397—400; Ante Marić, Istarske toplice. Bujština 68. Književno-povijesni zbornik. Umag 1968, 107—114; N. Korin, M. Horvat, M. Korin, M. Matejčić i D. Vrbanić, Slike iz povijesti zdravstvene kulture Istre i Hrvatskog primorja, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae VIII/1—2, Beograd 1968, 25—34, i Iz povijesti zdravstvene kulture Istre i Hrvatskog primorja. U: Prim. dr Martin Horvat (1910—1972) Rovinj 1976, str. 283—293; Nikola Korin, Martin Horvat i Andrija Longhino, Razvoj kirurgije u području Istre i Hrvatskog primorja, Medicina IV/3, Rijeka 1967, 291—296, i u: Prim. dr Martin Horvat, n. dj., 237—241; Vinko Antić, Liječnici u Istri, Rijeci i Hrvatskom primorju kao pioniri zdravstvenog turizma, Acta historica medicinae, pharmaciae, veterinae VIII/1—2, 1968, 69—75; Milutin Velimirović, Veli Lošinj, isto, 81—86; Nikola Korin, Klimatska lječilišta Hrvatskog primorja i sjevernih otoka promatrana kroz historijski razvoj, isto VII/1—2, 1967, 117—122, i Nekoliko izvadaka iz medicinske povijesti istočne obale Jadranskog mora, PZ 10, 1970, 747—771.

odnosima na Jadranu piše S. O b a d, pa spominje i sjeverno hrvatsko primorje.⁵² Zanimljivi su i prilozi iz područja narodnog života i običaja, u kojima se mogu naći i podaci o razmatranom periodu.⁵³ O demografskim kretanjima pisali su F. Mihić i V. Horvat.⁵⁴ Na kraju, od leksikona treba spomenuti drugo izdanje Enciklopedije Leksikografskog zavoda u Zagrebu, »Krajevni leksikon zapadne Slovenije« i »Leksikon pisaca Jugoslavije«.⁵⁵

b) Prva polovina XIX stoljeća. I rasprava o ovom periodu ima malo. O razdoblju iz kraja XVIII i poč. XIX st. piše I. Erceg,⁵⁶ a o Napoleonovoj vladavini Đ. Samardžić i M. Senkowska-Gluck.⁵⁷ I o daljim decenijama, sve do polovine XIX st., ima relativno malo objavljenih rasprava, a da se i ne govori o vrednijim radovima kojih gotovo nema; ti su posvećeni uglavnom samo kulturnim radnicima.⁵⁸ Tim je zanimljiviji tekst V.

⁵² Stijepo O b a d, Sukob talijanskih i austrijskih interesa na Jadranu u revoluciji 1848/49. godine, PZ 6, 1969, 531—536, i Položaj Austrije na Jadranu za vrijeme rata u Italiji 1859. godine, isto 7, 1969, 591—604.

⁵³ Rad XVII kongresa Saveza udruženja folklorista Jugoslavije. Poreč 1970, Zagreb 1972.

⁵⁴ Fedor Mikić, Prirodno kretanje stanovništva sela Brseč 1772—1956. Prilog biodemografiji mikroregiona. Stanovništvo II/3, Beograd 1964, 197—256, i Gibanje prezimena umrlih Brsečana 1773—1956, isto 4, 359—364; Viktor Horvat, Juricani. Biološka struktura sela g. 1961. Bujština 68. Književno-povijesni zbornik, Umag 1968, 51—61.

⁵⁵ Enciklopedija Leksikografskog zavoda 1—6, Zagreb 1966—69; Krajevni leksikon Slovenije. Repertorij iz uradnimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in turističnimi podatki vseh krajev Slovenije I, Zahodni del Slovenije. S sodelovanjem Franceta Planine in Živka Šifterja pripravil in uredil Roman Savnik. Ljubljana 1968, 489 + crteži; Leksikon pisaca Jugoslavije 1, Novi Sad 1972, 783.

⁵⁶ Ivan Erceg, Vanjska trgovina sjeverojadranskih gradova kao faktor u nastajanju kapitalističkih odnosa u Habsburškoj Monarhiji XVIII i XIX st., JIČ VII/3-4, 1968, 19—37, i Trgovina između Habsburške Monarhije i Turske preko sjeverojadranskih luka (u drugoj pol. 18. i prvoj pol. 19. st.), JZ VIII, 1973, 161—184.

⁵⁷ Đorđo Samardžić, Zatečeno stanje i općinska uprava u Ilirskim provincijama, Zbornik Pravnog fakulteta XVII/3—4, Zagreb 1967, 366—376; Monika Senkowska-Gluck, Gradivo za zgodovino agrarnega sistema v Ilirskih provinciah. Mnenja francoskih upravnikov o kmetskom vprašanju. ZČ XXVII/1—2, 1973, 3—20 (navodim ovaj rukopis zbog njegove zanimljivosti; autorica je poljska historičarka).

⁵⁸ Josip Bratulić, Stara hrvatska književnost u Istri, Dometi I/2—3, 1968, 16—26; Marijan Grakalić, Žudik iz Tinjana, Istarski mozaik VII/2, 1969, 26—55; Ante Sekulić, Josip Voltić — hrvatski jezikoslovac. Zbornik Pedagoške akademije, Rijeka 1970, 118—132; Vjekoslav Šteković, Josip Voltić Istranin, Istra XIII/6, 1975, 69—74; Mihovil Bolonić, O životu i radu Ivana Feretića (1739—1839), Krčki zbornik 1, 1970, 285—349, i Uz Feretićev prijevod »Pjesme nad pjesmama«, Bogoslovska smotra XXXIX/2—3, 1970, 250—263; Jakša Ravlić, Petar Studenac — prvi hrvatski narodni preporoditelj u Istri, Pazinski memorijal 1, 1970, 83—105; Domenico Cernecca, Pietro Stancovich, Atti 1, Rovinj 1970, 161—175, i Echi arcadici nell'Istria dall'Ottocento, Studia romanica et anglica Zagrabiensia XXIX—XXXII, 1970—71, 493—499; Petar Strčić, Stanković, Stancowik, Stancovich, Istra XII/3, 1974, 44—53, te 5, 8—32, i Literatura o Petru Stankoviću, Dometi VII/5, 1974, 41—56; (usp. i bilj. 13); Bojana Ivančević, Muzička zbirka knjižnice Udina Algarottija, Rad JAZU 337, 1965, 393—437.

Maštrovića⁵⁹ o brodarstvu Lošinja i Cresa u vezi s tadašnjim upravnim uređenjem, a i o drugim pitanjima.⁶⁰

c) Druga polovina XIX i poč. XX stoljeća. Razvoj i djelovanje organiziranoga političkog pokreta u Istri i na Kvarnerskim otocima od 60-ih godina dalje i razvoj prilika sve do prvoga svjetskog rata privlačili su veću pažnju historičara. Tako su J. Šidak i D. Šepić dali dosad najbolji presjek povijesnih zbivanja u drugoj polovini XIX i na početku XX stoljeća.⁶¹ M. Ekmečić, V. Bratulić i I. Beuc samo su pokušali dati presjek istog razdoblja — prvi u obliku neuspjelih inserata isto tako neuspjele sintetičke cjeline,⁶² drugi kroz prikaz nastanka i razvoja političkih stranaka (međutim »za vrijeme narodnog preporoda«, na pr. ne razlikuje stranku, pokret od stranke, partije),⁶³ a treći uglavnom kroz statističke podatke (»osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca«).⁶⁴ D. Šepić je dao i vrlo pregledan osvrt na talijanski iredentizam — jedan od rijetkih u Jugoslaviji uopće i toliko potreban za bolje razumijevanje razvoja hrvatskoga političkog pokreta u Istri i na otocima.⁶⁵ U tu grupu ulazi i vrlo uspješna analiza i ocjena rada iredentističkog publicista Carla Combija, na koga se nerijetko potpuno nekritički pozivaju čak i neki jugoslavenski pisci, iz pera M. Bertoše.⁶⁶ Zanimljiv je i Bertošin tekst o odnosima Ivana Kukuljevića Sakcinskog i

⁵⁹ Vjekoslav Maštrović, Upravni položaj Lošinja i Cresa iza pada Mletačke Republike i stanje njihova brodarstva nakon toga, Radovi Instituta JAZU XX, Zadar 1973, 247—258, i Upravno uređenje i brodarstvo otoka Lošinja i Cresa početkom XIX stoljeća, Otočki ljetopis II, 1975, 258—264.

⁶⁰ Vjekoslav Maštrović, Engleska pomorska blokada Francuza na hrvatskoj obali i gusarstvo od 1810. do 1813, PZ 9, 1971, 169—189; Radojica F. Barbačić, Prijedlog uspostave pomorske rasvjete prilazu luke Mali Lošinj, Radovi Instituta JAZU 20, Zadar 1973, 259—268.

⁶¹ Jaroslav Šidak, Mirjana Gross, Igor Karaman i Dragovan Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914, Zagreb 1968, 352 + t.

⁶² Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić, i Vladimir Dedić, Istorija Jugoslavije, Beograd 1972. Usp. i Petar Strčić, Primjedbe na tekst o Istri u drugoj polovici XIX st. u »Prosvetinoj« Istoriji Jugoslavije, ČSP V/1, 1973, 195—210, i Istra u drugoj polovici XIX st. u »Prosvetinoj« Istoriji Jugoslavije, Istarski mozaik XI/5, 1973, 85—96, te Milorad Ekmečić, Odgovor na neke kritike »Istorije Jugoslavije« (XIX vek.) JIČ, 1—2, 1974, 217, 222, 224, 230—231, 233, 236 i upit R. Strčića, Zašto M. Ekmečić nije pobio niti jednu od svojih 49 primjedbi, isto XIV/1—2, 1975, 183—184.

⁶³ Vjekoslav Bratulić, Političke stranke u Istri za vrijeme narodnog preporoda, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, 1969, 289—334.

⁶⁴ Ivan Beuc, Istarske studije. Osnovni nacionalni problemi istarskih Hrvata i Slovenaca u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća. Zagreb 1975, 383.

⁶⁵ Dragovan Šepić, Transformacije iredentizma, Istra XII/6, 1974, 9—17, i Talijanski iredentizam na Jadranu (konstante i transformacije), ČSP VII/1, 1975, 5—32.

⁶⁶ Miroslav Bertoša, Pogledi Carla Combija na povijest Istre i etnički sastav njezina pučanstva, ČSR VI/3, 1974, 25—37. v. bilj. 89.

Istre,⁶⁷ kao i članci J. Demarina o Franu Flegu,⁶⁸ T. Arambašino književnicima Antunu Tentoru i F. K. Ginzkeyu,⁶⁹ te M. Božičevića o J. A. Kraljiću.⁷⁰ P. Strčić dao je prvi detaljniji pregled hrvatskog novinstva; pisao je i o nekim nacionalnim problemima u Istri u drugoj polovini XIX stoljeća.⁷¹

Temelji i počeci organiziranoga političkog pokreta Hrvata u Istri i na Kvarnerskim otocima predmet su — kako je rečeno — stalnog zanimanja P. Strčića. Referat i diskusije M. Mirkovića na simpozijumu 1962. o »stogodišnjici« narodnog preporoda u Dalmaciji i Istri,⁷² te objavljena proširena verzija tih tekstova⁷³ potakle su⁷⁴ P. Strčića da negativno ocijeni stajališta M. Mirkovića, a tim i drugih pisaca o počecima narodnog preporoda koji su poistovjećivani s počecima organiziranoga političkog pokreta, pa bi se moglo zaključiti da Hrvati kao svjesniji nacionalni subjekt u Istri i na

⁶⁷ Miroslav Bertoša, Ivan Kukuljević Sakcinski i Istra, Prigodom 160. obljetnice rođenja, Istra XIII/7, 1975, 51—60, i Ivan Kukuljević Sakcinski e l'Istria. In appendice: frammenti superstiti del carteggio P. Kandler — I. Kukuljević. Atti V, Rovinj 1974, 153—169 t. I—VI (v. i bilj. 31).

⁶⁸ Josip Demarin, Frane Flego — rodoljub i narodni borac Bužeštine, Istra XIII/7, 1975, 91—98. V. bilj. 31.

⁶⁹ Tatjana Arambašin, Moje upoznavanje s hrvatskim književnikom Antonom Tentorom. Susret na puljskom groblju. Istarski mozaik 1—3, 1968, 29—66; Ante Tentor — nepravедно zaboravljeni hrvatski pisac, Otočki ljetopis II, 1975, 306—317, i Iz Pule u Komakuku. More u životu i djelu F. K. Ginzkeya, austrijskog književnika rođenog u Puli. PZ 11, 1973, 293—416.

⁷⁰ Mato Božičević, Josip A. Kraljić, zaslužni istarski narodni učitelj i dječji pjesnik, Pedagoški rad XXVIII/7-8, 1973, 341—359.

⁷¹ Petar Strčić, Novinstvo Hrvata u Istri do 1947, Istarski mozaik 4, 1968, 210—234, i O nekim nacionalnim problemima u Istri i na Kvarnerskim otocima u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća, Susreti na dragom kamenu... 4, 1972, 208—217.

⁷² Mijo Mirković, O smislu i sadržaju tzv. narodnog preporoda u Istri, Glas Istre XIX, 44, Pula, 26. X 1962, i O smislu i sadržaju narodnog preporoda u Istri, Zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, 1969, 283—287, te Diskusija dr Mije Mirkovića na simpozijumu u čast stogodišnjice narodnog preporoda u Dalmaciji i Istri, Istarski mozaik 1—2, 1965, 6—8, i Prigodom stogodišnjice preporoda u Dalmaciji i Istri. Bujština 68. Književno-povijesni zbornik, Umag 1968, 140—142.

⁷³ Mijo Mirković, O sadržaju i smislu narodnog preporoda u Istri (1861—1914), JZ V, 1962, 5—35 (zapravo je taj zbornik objavljen 1964).

⁷⁴ Osim mog kritičkog osvrta na stajališta M. Mirkovića — a tim i stajališta ostalih historičara — o počecima hrvatskoga narodnog preporoda i političkog pokreta Hrvata Istre i otoka, u periodu od 1965. do 1975. gotovo i nema znanstvenih i stručnih konfrontacija. Rijetka je pojava, poput Miroslava Bertoše, da se na znanstven i stručan način osvrće i na izdanje u Italiji, na iredentistički »Vocabulario Giuliano [...]« E. Rosamanija, koji je 1958. objavljen u Bolonji: O jednom tendencioznom i preživjelom iskrivljavanju historije i kulture hrvatskog naroda u Istri, Riječka revija XVI/1, 1967, 79—94.

Kvarnerskim otocima prije 1860. nisu ni postojali.⁷⁵ U te početke organiziranog otpora Hrvata — pretežne većine stanovništva u Istri i na Kvarnerskim otocima, uglavnom seljaka, bez razvijene građanske klase — protiv uskog sloja vladajuće talijanaško-talijanske buržoazije valja, uz ostalo (npr. formiranje specifičnih narodnih institucija »čitaonica« od 1866, predizborne akcije, rad u pokrajinskom saboru u Poreču i bečkom parlamentu, itd.), ubrojiti pokretanje glasila⁷⁶ i organizaciju masovnih skupština, što je djelovalo veoma poticajno.⁷⁷

U kraj 60-ih i početak 70-ih godina, dakle u isti period, ide i zametak podjele hrvatskog pokreta na narodnjake, pristaše jugoslavenske misli biskupa Strossmayera, i na pravaše, pristalice hrvatske misli Ante Starčevića. Tom pitanju nije dosad bila posvećena veća pažnja, a gotovo da se nije ni mislilo na tako ranu pojavu pravaštva. Prvoj ideji bile su privržene — kako je spomenuto — uglavnom starije generacije,⁷⁸ pa je ona, uz ostalo, utjecala i na stvaranje čvršće i dugotrajnije suradnje sa susjednim Slovencima.⁷⁹ Prva je podrobnije upozorila na početke pravaštva u Istri M. Gross,⁸⁰ a zatim je P. Strčić ovaj poticaj dalje razvio.⁸¹

Razdoblje od 80-ih godina dalje obilježava masovni ulazak u politički život druge, uglavnom pravaške generacije Istrana i otočana, iz čijih se redova gotovo u cjelini regrutiraju i rukovodioci hrvatskog pokreta. O tome su pisali Z. Črnja i P. Strčić prikazujući djelovanje najistaknutijeg njihova pred-

⁷⁵ Petar Strčić, Počeci organiziranog političkog pokreta Hrvata u Istri u XIX stoljeću, JIČ III/4, 1969, 95—99, i Istarski mozaik VII/6, 1970, 65—71; Mijo Mirković i počeci hrvatskog političkog pokreta u Istri i na Kvarnerskim otocima u XIX st., JIČ XI, 1—2, 1972, 113—118, i Susreti na dragom kamenu... 4, 1972, 58—66; Mijo Mirković i počeci hrvatskog narodnog preporoda u Istri i na Kvarnerskim otocima u XIX st., HZ XXV—XXVI, 1972—73, 407—438.

⁷⁶ Petar Strčić, Da li su Josip Juraj Strossmayer i Dinko Vitezić učestvovali u osnivanju prvog hrvatskog lista za Istru, Istarski mozaik 1—3, 1968, 67—77; Pokretanje »Naše Sloge« — prvog lista za Hrvate u Istri i na Kvarnerskim otocima, Novinarstvo VII/1—2, Beograd 1971, 168—178, i Oko pokretanja »Naše Sloge«, Pazinski memorijal 1, 1971, 13—37; Mirjana Gross, Značaj prvih deset godišta »Naše Sloge« kao preporodnog lista, isto, 39—59. Usp. bilj. 21 i 22.

⁷⁷ Petar Strčić, Prvi hrvatski tabor u Istri i na Kvarnerskim otocima, Pazinski memorijal 2, 1971, 201—264; usp. i Janez Kramar, Prvi tabor v Istri, Koper 1970, 72 (slovenski). V. bilj. 23.

⁷⁸ Petar Strčić, Mate Bastian — istarski preporoditelj, političar i pjesnik, Istarski mozaik 6, 1967, 353—365.

⁷⁹ Božo Milanović, Zveze med istrskimi in tržaškimi Slovenci ter istrskimi Hrvati v prvi dobi narodnega preporoda, Goriška srečanja III/11, Nova Gorica 1968, 26—31.

⁸⁰ Mirjana Gross, Značaj prvih deset godišta »Naše Sloge« kao preporodnog lista, n. dj. (bilj. 76), i Povijest pravaške ideologije, Zagreb 1973, 451+t.

⁸¹ Petar Strčić, Osvrt na okletvu. Zrinsko-frankopanska urota i mladi Vjekoslav Spinčić. Dometi IV/4—5, 1971, 103—108; i Vjekoslav Spinčić o zrinsko-frankopanskoj uroti, HZ XXV—XXVI, 1972—73, 327—341.

stavnika Matka Laginje.⁸² Političku povijest na početku XX st. vrlo je opširno i temeljito obradio D. Šepić, dajući i analizu i ocjenu.⁸³

Jedan od sastavnih dijelova političkih borbi i jedna od najvažnijih njihovih komponenata u ovom području Hrvatske bilo je školstvo. Hrvatsko je selo ovisilo o djelovanju rijetkih učitelja,⁸⁴ uglavnom svećenika. Laicizacija i podržavljenje škola je i to onemogućilo, a službena upotreba talijanskog jezika i djelovanje vladajućeg talijanaško-talijanskog sloja protiv prosvjetnog djelovanja na materinjem jeziku većine stanovništva pridonosila je denacionalizaciji. Zbog toga T. Peruško i stavlja već u naslov svog rada: »Borba za osnovno školstvo — borba za nacionalni opstanak«; taj teški problem dodiruju i drugi.⁸⁵ Borba za prvu srednju školu na hrvatskom jeziku pretvorila se u prvorazredan politički problem, a datira već u početak 70-ih godina, te je — kao, uostalom, i druga pitanja — prenesena i u bečki parlament; gimnazija je otvorena tek 1899. u Pazinu.⁸⁶ Međutim, nije uspjela akcija za otvaranje hrvatske nautike u Malom Lošinjju.⁸⁷ Osobito je važno bilo djelovanje Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru, koja je osnovana 90-ih godina kao obrambeno sredstvo protiv vrlo organiziranog talijanaško-talijanskog prosvjetnog života koji se širio i na hrvatsko selo, pa i uz direktnu pomoć iz Italije; Družbi se još uvijek obraća mala pažnja.⁸⁸

Takav, politički okvir autori uglavnom daju i drugim oblicima života u Istri i na Kvarnerskim otocima u razmatranom periodu — kako ostalim vido-

⁸² Zvane Črnja, Matko Laginja, *Odvjetnik XVIII/9*, Zagreb 1968, 220—230; Antišovinistički pledoaje Matka Laginje, *Dometi I/2—3*, 1968, 41—46, i Laginja pred Porečom, *Hrvatski don Kihoti*, Rijeka 1971, 45—63; Petar Strčić, *Nacrt za životopis Matka Laginje*. U povodu 40-godišnjice smrti. *Kamov XIX/1—2*, 1970, 23—27, 3, 28—29; i Matko Laginja, *Izvještaj gimnazije »Mirko Lenac«* u *Rijeci za šk. g. 1972/73*, 23—30. i za šk. g. 1973/74, 25—31. *Usp. i Tatjana Arambašić*, Matko Laginja o Istri i moru, *PZ 10*, 1972, 659—677. *V. bilj.* 18, 19, 26.

⁸³ Dragovan Šepić, *Nacionalna borba u Istri 1900—1914*, zbornik *Jugoslavenski narodi pred prvi svjetski rat*, Beograd 1967, 1059—1089, i *Nacionalna borba u Istri i izbori za Carevinsko vijeće 1907*, zbornik *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, 1969, 403—422.

⁸⁴ Mato Božičević, *Ilovik kod Lošinja i njegov zaslužni učitelj Ivan Radoslović*, *Pedagoški rad XXVI/9—10*, 1971, 464—477 (radio je od kraja XIX st. do 1926, kada su ga fašisti otpustili iz službe).

⁸⁵ Tone Peruško, *Razvojni put istarskog školstva*, *Knjiga o Istri*, 1968, 173—177, i *Borba za osnovno školstvo — borba za nacionalni opstanak*, zbornik *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri*, 1969, 423—441. *Usp. i Fedor Mikić*, *Prosvjeta u selu Brseč*, *Stanovništvo II/4*, Beograd 1964, 364—366. *V. i bilj.* 43, 70, 84—88.

⁸⁶ *Spomen-knjiga. 70 godina Pazinske gimnazije. 1899—1969*, 1973, 340.

⁸⁷ Tomislav Morović, *Narodni preporod u Istri i akcije za otvaranje hrvatske pomorske škole u Malom Lošinjju 1914. godine*, *Otočki ljetopis II*, 1975, 292—301.

⁸⁸ Franjo Lajoš, *Družba sv. Ćirila i Metoda za Istru*. Povodom 75-godišnjice njenog osnutka. *Radovi Pedagoške akademije u Puli 1*, 1968, 152—179; Šime Peričić, *Doprinos Dalmacije Družbi sv. Ćirila i Metoda za Istru*, *Istarski mozaik VII/2*, 1969, 78—84.

vima kulture,⁸⁹ tako i onoga koji je povezan s djelovanjem katoličke crkve u ovim krajevima.⁹⁰ Jer, sve do 70-ih godina hrvatski živalj gotovo i nema školovanog čovjeka koji nije bio svećenik. Dobar dio svećenstva, osobito nižeg, bio je nacionalno svjestan i politički veoma angažiran. Crkva je u svojim rukama — pored dijela školstva do 70-ih godina — imala i pojedine društvene organizacije. Sličan značaj mogao bi se pridati i kratkovremenoj tiskari na otoku Krku, koju je zasnovao Dragutin Parčić, leksikograf,⁹¹ jedan od zadnjih glagoljaša.

Duge i neobično oštre političke borbe u Istri i na Kvarnerskim otocima — koje su se vodile između seljačkog i malograđanskog hrvatskog svijeta i talijanaško-talijanske buržoazije imaju u svojoj osnovi gospodarsku problematiku. Čitav ekonomski sistem bio je prilagođen interesima uskog vladajućeg talijanaško-talijanskog sloja, podupiranog od njemačkih (austrijskih) vrhova. Taj sloj, međutim, nije pokazivao neki veći interes za moderniju kapitalističku proizvodnju; dovoljan mu je bio prihod iz administrativno-upravnih izvora i eksploatacije većine stanovništva, dakle, hrvatskog sela (uglavnom su to bili primitivniji oblici prvobitne akumulacije kapitala koji su se drugdje već preživjeli). O tim gospodarskim problemima najviše je i govorio u bečkom parlamentu Dinko Vitezić s otoka Krka, pored više talijanaško-talijanskih poslanika, jedini zastupnik Hrvata i Slovenaca iz ovih krajeva u Carevinskom vijeću od 1873. do 1891.⁹² Podloga životu Istre bila je poljoprivreda sve do u početak XX stoljeća, a snažan pečat davali su neriješeni problemi jakih feudalnih ostataka ne samo austrijskog (u središnjoj i istočnoj Istri) već i mletačkog podrijetla još iz vremena prije pada Venecije 1797. (južna i zapadna Istra, te otoci); o tome piše Z. Črnja.⁹³ O praktičnom nastojanju da selo, dakle Hrvati, sačuva svoju snagu pred novim slojem eksploatora, kapitalistima, govore V. Zidarić i V. Vitolović.⁹⁴ Međutim, težak udarac domaćoj pri-

⁸⁹ Roman Lukin, Prva istarska bibliografija, Bibliotekarstvo XIII/1—2, Sarajevo 1967, 43—54. V. bilj. 66.

⁹⁰ Mihovil Bolonić, Pokušaj obnavljanja benediktinskog reda u Dalmaciji i Krčkoj biskupiji u drugoj polovini XIX st., Bogoslovska smotra XL/4, 1970, 394—412.

⁹¹ Mihovil Bolonić, Parčićeva tiskara u Glavotoku, Rijeka 1965, 36, i O životu i radu Dragutina A. Parčića. U povodu 70. obljetnice smrti. Bogoslovska smotra XLII/4, 1972, 413—433; Zlatko Vince, Leksikografski pokušaji u Dalmatinskoj Hrvatskoj, Forum XI/1—2, 1972, 272—296; Fedor Moačanin, Fotografaska ostavština Dragutina Parčića, Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske XIX/1—2, 1970, 37—38; Neda Grčević, Fotografaska ostavština Dragutina Parčića, Radovi Instituta JAZU 19, Zadar 1972, 373—392 (najstarija datirana fotografija, od koje je sačuvan i negativ, potječe iz 1859).

⁹² Petar Strčić, Gospodarska problematika u prvoj Vitezićevoj »Poslanici«, Pazinski memorijal 1, 1972, 143—166. Usp. i bilj. 24, 25, 28, 31, 38 i 97.

⁹³ Zvane Črnja, Uloga ezonera u zaoštavanju nacionalnog sukoba u Istri, zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, 1969, 335—349.

⁹⁴ Vjekoslav Zidarić, Razvitak zadrugarstva u Istri i njegova uloga u narodnom preporodu, isto, 457—474; Viktor Vitolović, Razvoj vinogradarstva u Istri od 1860. do 1914. s posebnim obzirom na ekonomsko jačanje istarskih (hrvatskih) seljaka, isto, 477—489, i Poljoprivredna škola — stanica u Poreču. Povodom 95-godišnjice osnutka. Zbornik Poreštine 1, Poreč 1971, 401—423.

vredi općenito zadao je — koliko god se to moglo činiti čudnim — razvoj tehnike: para upropašćuje jedro (osobito jak centar izgradnje jedrenjaka bio je Lošinj); bilo je neuspjelih pokušaja spašavanja domaćeg brodarstva i brodogradnje. Dio brodograditelja spašava se odlaskom u Trst gdje se uskoro uklapa u talijanaško-talijansku buržoaziju. S obzirom na to da su Trst i Rijeka, a od druge polovine XIX st. i Pula, imali izuzetno značenje za Habsburšku Monarhiju (prvi za zapadni, cislajtanski, a drugi za istočni, translajtanski dio), pomorska privreda veoma se razvija, ali prelazi u ruke uglavnom stranog kapitala.⁹⁵ Bržem pristupu u vanjski svijet trebalo je poslužiti i uvođenje željezničkog prometa u Istri,⁹⁶ ali je domaći svijet imao od toga malo koristi. Zbog privrednih nedaća dolazi do pokušaja oživljavanja starih (ribarstvo)⁹⁷ i bavljenja novim privrednim djelatnostima (naročito: turizam);⁹⁸ ipak, na prijelazu stoljeća iseljavanje i u prekomorske zemlje postaje sve masovniji izlaz iz gospodarskih neprilika kako hrvatskog tako i talijanskog svijeta u Istri i na Kvarnerskim otocima.⁹⁹ Niz korisnih podataka o gospodarstvu Istre na početku XX st. dao je R. Lovrenčić kroz analizu Supilova »Novog Lista« u tadašnjoj (mađarskoj) Rijeci, a u drugoj pol. XIX i u poč. XX st. I. Beuc u naprijed spomenutom radu.¹⁰⁰

Kao i u drugim krajevima Hrvatske, materijalni uvjeti života i kapitalistički način privređivanja, a u njenim zapadnim krajevima i vrlo brz razvoj

⁹⁵ Branko Kojić, Propast brodarstva na jedra na istočnom Jadranu. Anali Jadranskog instituta JAZU 4, Zagreb 1968, 5—144; Radojica F. Barbalić, Udio naših pomoraca i stvaranje bugarske trgovačke mornarice. PZ 5, 1967, 611—626; Udio pomoraca Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja u narodnom preporodu, zbornik Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri, 1969, 443—455; Uzroci dezertiranja naših pomoraca tokom XIX st., JZ VII, 1969, 233—248; Pomorska problematika u »Našoj Slogi«, Pazinski memorijal 1, 1971, 61—71; Brodarstvo Istre u doba propadanja jedrenjaka i stvaranja parobrodarstva, Pula 1971, 123; Neki detalji poslovanja lošinjskog »Društva za uzajamno osiguranje trgovačke mornarice« (Mutua), Anali Jadranskog instituta JAZU 4, 1968, 599—629; Orijentacija stanovnika Krka prema moru, Krčki zbornik 1, 1970, 489—500; Marijan Grakalić, Kronologija brodova izgrađenih u Puli 1858—1930, PZ 3, 1965, 887—894. V. i bilj. 47.

⁹⁶ Jože Jenko, Istarske železnice. Kronika XIII/2, Ljubljana 1965, 64—77, 3, 142—156, i Zgodovina železniške proge Št. Peter na Krasu (Pivka) — Reka, Odsek na hrvaškem ozemlju, Isto XIV/2, 83—90.

⁹⁷ Petar Strčić, Dinko Vitezić i ribarstvo uz istočnu obalu Jadrana u drugoj polovici XIX st., JZ VI, 1966, 341—371, i O djelatnosti istarskog političara Dinka Vitezića (u drugoj polovini XIX st.) na području morskog ribarstva, Morsko ribarstvo XVIII/7—8, Rijeka 1966, 148—153. Usp. i bilj. 39.

⁹⁸ Tvornica duhana i ambalaže Rovinj. Fabbrica tabacchi e imballaggi Rovigno. 100 godina, 1872—1972. Rovinj 1972, 37; Božo Trgačić — Silvio Kosier, Prva turistička organizacija u jugoslavenskim zemljama (osnovana u Krku između 1849. i 1866), Krčki zbornik 5, 1972, 123—127; Oleg Mandić, Prvi turistički almanah u Opatiji, Dometi VII/9, 1974, 75—80.

⁹⁹ Ivan Cizmić, Prilog za životopis Nika Grškovića — istaknutog hrvatskog iseljenika, Krčki zbornik 1, 1970, 371—383.

¹⁰⁰ Rene Lovrenčić, Ekonomska problematika u Supilovom »Novom Listu« 1906—1914, Radovi Instituta za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu 6, 1974, 129—272 (usp. rad istog autora: Ekonomska problematika u Supilovu »Novom Listu« 1903—1905, Radovi FF Odsjek za povijest, 3, Zagreb 1960, 95—122). Usp. i bilj. 64.

Trsta, Pule i Rijeke na vrhovima istarskog trokuta, uz ostalo, utjecali su i na rano organiziranje proletarijata. Međutim, iako se radnici nastoje okupiti izvan postojećih političkih organizacija, talijanaško-talijanska vladajuća klasa nalazi mogućnosti da često presudno utječe na djelovanje radničkih društava i stranaka. T. Crnobori daje općenite podatke o radničkom pokretu u Istri i na otocima, napose u Puli, ali uglavnom zanemaruje nacionalni problem u redovima radnika, smatrajući gotovo činjenicom da je proletarijat već tada bio u potpunosti klasno svjestan¹⁰¹ (na takva se mišljenja uglavnom nailazi i u drugim radovima). Podrobnije o otporu labinskih rudara izrabljivanju piše M. Despot,¹⁰² a o istaknutoj talijanskoj socijalistkinji Giuseppini Martinuzzi pišu D. Cernecca, T. Sala, M. Cetina-Kopitar, G. Scotti, T. Blažeković i P. Strčić; ovdje treba reći da potonja dva autora prvi otvorenije u nas pišu i o iredentističkom, prvom razdoblju djelovanja G. Martinuzzi — do kraja XIX st., u kojem je pokazivala jake osjećaje za izrabljivane, u kršćanskosocijalnim okvirima.¹⁰³ O vezama istarsko-kvarnerskih radnika s drugim hrvatskim krajevima piše V. Oštrić.¹⁰⁴ Iz svih tih radova dade se zaključiti da proletarijat tada — u punom smislu te riječi — ne treba tražiti u cehovsko-manufakturnim sredinama Zagreba, Osijeka, Splita i Karlovca, već ondje gdje je bila koncentrirana tada moderna industrija, tj. u vojnopomorskoj luci Puli (pored Rijeke i Trsta, lučko-trgovačkim i pomorsko-industrijskim emporijima za obje polovine Austro-Ugarske Monarhije).

U novije vrijeme javlja se i interes za proučavanje povijesti sporta, što je od osobitog značenja za Istru i otoke, s obzirom na to da su ovdje i sportska udruženja imala izrazito političko obilježje.¹⁰⁵

¹⁰¹ Tone Crnobori, Prva radnička društva u Istri, zbornik Labinska republika 1921. godine (Problemi sjevernog Jadrana 2), Rijeka 1972, 35—56, i Borbeni Pula, Prilog građi za povijest radničkog pokreta i NOB do rujna 1943, 1972, 258+ftg.

¹⁰² Miroslava Despot, O štrajkovima labinskih rudara do prvog svjetskog rata, isto, 57—80.

¹⁰³ Domenico Cernecca, Giuseppina Martinuzzi: educatrice, rivoluzionaria, poetesa, Quaderni I, Rovinj 1971, 181—190; Teodoro Sala, Zabilježbe o djelu i vremenu Giuseppine Martinuzzi, zbornik Labinska republika 1921 (Problemi sjevernog Jadrana 2), 1972, 109—117; Marija Cetina-Kopitar, Giuseppina Martinuzzi — labinska revolucionarka, isto, 81—117; Giacomo Scotti, Borbeni poezija Giuseppine Martinuzzi, Dometi VIII/10, 1975, 93—99; Tatjana Blažeković, Utjecaj Tomasa Lucianija na Giuseppinu Martinuzzi, isto, 101—106; Petar Strčić, Od iredentizma do socijalizma. Pola stoljeća od smrti Giuseppine Martinuzzi, Jurina i Franina, kalendar za 1975, Pula 1974, 86—87; Giacomo Scotti, Dva jubileja Giuseppine Martinuzzi, Dometi VII/1—2, 1974, 112—116. V. i bilj. 34.

¹⁰⁴ Vlado Oštrić, Hrvatski tipografi i tiskara »Kurykta«, Krčki zbornik 3, 1971, 177—187; O vezama i suradnji između istarskih i sjevernohrvatskih grafičkih radnika do prvog svjetskog rata, zbornik Labinska republika 1921. godine (Problemi sjevernog Jadrana 2), 1972, 119—143, i Hrvatsko primorje, Gorski kotar i Istra u djelatnosti hrvatskih socijalista 1892—1902, JZ VIII, 1973, 305—333; Bosiljka Janjatović — Petar Strčić, O radničkom pokretu na otoku Krku do osnivanja ćelija KPJ 1933. godine, Krčki zbornik 5, 1972, 109—122.

¹⁰⁵ Jordan Mijandrušić, Sokolska društva u Istri i Primorju do 1914. godine, Povijest sporta II/7, Zagreb 1971, 618—628, i Pregled razvitka tjelesnog odgoja

4) Historiografija u SR Sloveniji

Povijesni razvoj hrvatske Istre, te Kvarnerskih otoka u XIX i na početku XX st. najuže je povezan s istodobnim historijskim procesima u slovenskoj Istri i na Slovenskom primorju — naročito Trsta, te goričkog i susjednih područja.¹⁰⁶ Literatura koju nabrajam ili o kojoj govorim u prethodnim poglavljima dijelom se odnosi i na te slovenske krajeve; o razlozima za to govorio sam već prije. Zbog toga se cjelovit uvid u povijest Istre i Kvarnerskih otoka ne može dobiti ukoliko se ne pregleda i literatura o južnoj i jugozapadnoj Sloveniji. Međutim, uvid u rezultate slovenske historiografije nije teško dobiti na drugom mjestu.¹⁰⁷

5) Historiografija u Italiji

Kao što se iz dosadašnjeg teksta vidi, nije bilo nekih problema u prikupljanju materijala jer je taj relativno lako dostupan, pa, iako je spomenut i relativno velik broj autora i priloga, nije ipak pretjeran s obzirom na to da je bibliografija Hrvatske iz ranijih desetljeća — ne gledajući njenu kvalitetu — mnogo skromnija. Međutim, kad se pokuša dati sličan osvrt na historiografiju u Italiji od 1965. do 1975. o Istri i Kvarnerskim otocima u XIX i u poč. XX st., onda se bibliograf ili historičar nađe pred gotovo nerješivim problemom. Kad se zna da je prije stotinu i više godina objavljena prva opća bibliografija Istre u kojoj je nabrojeno preko 3.000 do tada objavljenih radova,¹⁰⁸ onda se tek može zamisliti koliki je opseg te opće bibliografije danas. Po kvantiteti ta je literatura tako bogata da je to za naše pojmove gotovo nezamišljivo; to se odnosi i na historiografiju, pogotovu kad se ona usporedi s onim što sam nabrojio u prva tri poglavlja (uz dosta rastegnuti okvir!). Naime, dok se u nas spomenutom području sjeverozapadnoga Hrvatskog primorja intenzivnija znanstvena, stručna i publicistička pažnja počela posvećivati sistematski i planski tek poslije završetka drugoga svjetskog rata, točnije rečeno tek tada kada su rezultati narodnooslobodilačkog rata i socijalističke revolucije jugoslavenskih naroda i narodnosti, dakle i Hrvata, Slovenaca i Talijana u Istri, počeli brže dolaziti do izražaja, u Italiji je pažnja kontinuirano pridavana spomenutom geografskom području Hrvatske već od druge polovine XIX stoljeća. Kroz rasprave o razdoblju Napoleonovih ratova¹⁰⁹ i o prvim sređeni-

u školama Istre, Primorja i Rijeke do 1941. godine, isto 8, 1971, 718—721; Hrvoje Macanović, Veslačka društva u Istri i Slovenskom primorju krajem 19. st., isto V/17, 1974, 1561—1567.

¹⁰⁶ Usp., na primjer, bilj. 79.

¹⁰⁷ Usp. *Historiographie* i *The historiography*, n. dj., u bilj. 3, te, npr., Olga Janša-Zorn i Vasilij Melik, *Bibliografija slovenske zgodovine VI* (Publikacije iz let 1969—1972), ZČ XXIX/3—4, 1975, 329—374.

¹⁰⁸ (Carlo Combi), *Saggio di bibliografia istriana pubblicato a spese di una società patria*, Kopar 1964, VIII + 484. Usp. i bilj. 66 i 89.

¹⁰⁹ Giovanni Netto, *Vicende amministrative della Regione Giulia nel periodo napoleonico (1797—1814)*, *Atti e memorie XX—XXI*, n. s., Trst 1972—73, 281—331, s deset statističkih tabli, a pored bilježaka ima i posebnu napomenu o literaturi i gradi.

jim godinama austrijske vlasti¹¹⁰ preko razmatranja o Istarskom saboru,¹¹¹ kroz monografije o pojedinim samostanima,¹¹² o većim ili manjim mjestima u posebnim izdanjima ili u serijama,¹¹³ ili cijele regije,¹¹⁴ zbornika o regiji¹¹⁵ ili djelu pojedinaca,¹¹⁶ kroz pretiskivanje važnijih tekstova,¹¹⁷ objavljivanje, npr., serije knjiga »Civiltà del Risorgimento«,¹¹⁸ bibliografija¹¹⁹ i tekstova o radničkom pokretu¹²⁰ pisci u Italiji pažljivo obrađuju razdoblje XIX i poč. XX st. u Istri i na Kvarnerskim otocima. U toj velikoj produkciji svoje, dođuše mnogo skromnije, mjesto zauzimaju i Slovenci u Italiji, u čijim radovima

¹¹⁰ Andrea Benedetti, *Il governatorato di Alfonso Gabriele di Porcia e Brugnera a Trieste*, Archeografo Triestino, ser. IV, sv. XXIX—XXX, 1967—68, 109—159 (razdoblje: 1822—1833).

¹¹¹ Giovanni Quarantotti, *La seconda Dieta Provinciale dell'Istria* (25 sett. 1861 — 17 febr. 1867), *Atti e memorie XIX*, n. s., 1971, 193—255 (s tabelom rezultata izbora i deset dokumenata).

¹¹² Alfonso Orlini, *Chiesa e convento di S. Francesco a Cherso della prima epoca francescana dei fratri minori conventuali e due suoi grandi figli*, Padova, 1966, 79 + ftg 12 str.

¹¹³ Elio Predonzani, *Piccola storia d'un piccolo paese. Verteneglio*. A cura della Famiglia di Verteneglio aderente all'Unione degli Istriani Libera Provincia dell'Istria in esilio, Trst 1968; Andrea Benedetti, *Umago d'Istria nei secoli*. Collana studi Istriani del Centro culturale »Gian Rinaldo Carli«, A cura della famiglia Umaghesa 1, Trst 1973, 188, 2, 1975, 208; Luigi Parentin, *Cittanova d'Istria*, ista ser., 1974, 371 + crteži; Mario Gerbini, *Fianona d'Istria, vicende del suo passato*. Trst 1973, 178; Bruna Forlati Tamare, *Pola. »Histria Nobilissima«*, Liviana Editrice, Padova 1971, 115 + XXXIX str. ftg.; Luigi Pappo, *Montona, isto izd.*, Trst 1974, 262, te druge monografije istarskih gradova u toj seriji: »Histria Nobilissima. Collana di monografie di città istriane fondata da Alfonso Orlini con la collaborazione di Fulvio Bracco e pubblicata sotto gli auspici dell'Unione degli Istriani diretta dal Centro culturale G. R. Carli' e da Melchioro Dechigi, Marino Gentole, Sergio Cella«.

¹¹⁴ Ernesto Sestan, *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*. Bari 1965, 152 + karta, prepravljeno izdanje iz 1947, Rim, 137.

¹¹⁵ *Histria*. Numero unico dedicato alla civiltà Istriana e Dalmata. Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, Comitato provinciale di Trieste, Trst 1972, 647.

¹¹⁶ *Studi Kandleriani. Fonti e studi per la storia della Venezia Giulia*, ser. II: *Studi*, vol. 1, Deputazione di storia patria per la Venezia Giulia, Trst 1975, 295 (zbornik); *L'Istria di Pietro Kandler 1846—1852*, sv. 1—9, Edizioni »Italo Svevo«, Trst 1975.

¹¹⁷ *Scritti sul problema veneto e il confine orientale 1859—1871*. Priredio: Renato Giusti, Venezia 1971, 149 (preštampani su tekstovi koje su bili objavili Ippolito Nievo, Pietro Paleocapa, Pacifico Valussi, Carlo Combi i P. Sigismondo Bonfiglio).

¹¹⁸ *Civiltà del Risorgimento*. Collana di saggi, testi e studi del Comitato di Trieste Gorizia dell'Istituto per la storia del risorgimento italiano a cura di Giulio Cervani e Salvatore Francesco Romano.

¹¹⁹ Pietro Zovatto — Pier Angelo Passolunghi, *Bibliografia storico-religiosa su Trieste e l'Istria 1864—1974*. Rim 1978, 188 + ftg (ukupno: 2201 bibliografske jedinice; kazalo autora i kazalo mjesta).

¹²⁰ Paolo Sema, *La lotta in Istria 1890—1945. Il Movimento socialista e il Partito comunista Italiano la sezione di Pirano*. Trst 1971, 365.

ima podataka i o hrvatskom dijelu Istre, pa i o otocima.¹²¹ Kvaliteta produkcije u Italiji vrlo je različita — kao i u nas — ali se u radovima može naći vrlo mnogo vrijednih podataka koji se ne mogu i ne smiju zaobići.

U Italiji izlazi veoma velik broj povijesnih zbornika i časopisa, a mnogi od njih povremeno objavljuju i priloge o Istri, rjeđe o Kvarnerskim otocima (gotovo nikad o o. Krku); među njima ima i više glasila pojedinih udruženja i društava koja su izlazila ili još uvijek izlaze i čiji je sadržaj u cjelini ili u dijelovima posvećen spomenutim krajevima (npr., »Archeografo Triestino«, »Archivio Veneto«, Venecija, »Atti e memorie«, Venecija, »Fiume«, Rim, »La Porta Orientale«, »Pagine Istriane« i »Qualestoria«, Trst). Gotovo svi vrlo pažljivo — za razliku od hrvatskih glasila — vode rubrike prikaza, osvrti i bibliografije. Tako je, npr., vrlo bogata »Rasegna bibliografica (. . .)« koja izlazi u zborniku »Atti e memorie della Società Istriana di archeologia e storia patria«, nova serija, Venecija.¹²² U »Archeografo Triestino«, što ga izdaje Società Minerva, četvrta serija, gotovo redovito izlaze i posebni »Notiziario di storia« i »Notiziario di letteratura«¹²³ a postoji i kazalo toga zbornika sve do 1968.¹²⁴ No, svakako je najvažnija bibliografija S. Pesante, koju on objavljuje u tom zborniku od 1952. (za 1951. i dalje); iako bilježi naslove i o krajevima u susjedstvu Istre, koji su nekada pripadali Kraljevini Italiji ili je ona bila za njih zainteresirana, a unosi i neke članke objavljene u Jugoslaviji, ipak — blago rečeno — impresionira brojka od preko 10.000 bibliografskih jedinica! A s obzirom na to da je gotovo nemoguće sastaviti potpun bibliografski pregled, broj objavljenih tekstova mora biti mnogo veći. Njegova bibliografija ima i kazalo osoba i stručno kazalo. S. Pesante bilježi samo za razdoblje od 1965. do 1975. bibliografske jedinice od br. 4.589 do 10.037, što govori o naglom povećanju broja objavljenih naslova u odnosu na razdoblje prije 1965.¹²⁵ U tom mnoštvu tekstova nije se lako ni snaći, pa zato utoliko

¹²¹ Npr., preštampan je Slavjanski rodoljub. Mesečni časopis na svitlobo dan od Slavjanskiga društva v Terstu. Faksimile vseh šestih števil iz leta 1849. Založništvo tržaškega tiska, Trst 1971. (s uvodnim tekstovima Sama Pahora, Ive Mihovilovića i Stanislava Renka i usp. bilj. 71); Primorski slovenski biografski leksikon, 1—2, A-Bor, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1974—75 (poslije je izašlo još pet sveščića).

¹²² Rasegna bibliografica (. . .). Atti e memorie della Società Istriana di Archeologia e storia patria, nova serija, 1959—1965: vol. XIII, Venecija 1965, 237—252; za 1966. i dalje: XV, 1967, 207—215; XVI, 1968, 209—212; XVII, 1969, 219—224; XXVIII, 1970, 221—226; XIX, 1971, 247—252; XX—XXI, 1972—73, str. 480—486; XXII, 1974, 261—265; XXIII, 1975, 303—308; XXIV, 1976, 283—288. Zabilježeni su i neki radovi objavljeni u Jugoslaviji.

¹²³ Npr., Giuseppe Rossi Sabatini, Notiziario di storia. Archeografo Triestino, ser. IV, vol. XXVII—XXVIII, Trst 1965—1966, 567—582; XXXI—XXXII, 1967—68, 185—186; XXXIII, 1973, 151—155; XXXIV, 1974, 105—111; XXXV, 1975, 115—123; XXXVI, 1976, 109—119; Giuseppe Secoli, Notiziario di letteratura, isto, 559—566, 187—193, 157—162, 114—119, 109—114, 99—108.

¹²⁴ Usp., npr., Giusto Borri, Indice dell'Archeografo Triestino dal 1929 al 1968, Archeografo Triestino, ser. IV, vol. XXXIII, Trst 1973.

¹²⁵ Sauro Pesante, Bolletino bibliografico Triestino per l'anno.. per gli anni... Archeografo Triestino, ... za god. 1951, vol. XVIII—XIX, sv. 1, Trst 1952—53; ... 1952, XVIII—XIX, 2, 1953—54; ... 1953, XX, 1955—56; ... 1954, XXI, 1957—

veće priznanje treba odati F. Salimbeniju i G. R. Sabatiniju — bez obzira da li ćemo moći prihvatiti njihove ocjene i zaključke — koji su pokušali dati kritičkije osvrtne na dio te historiografske produkcije. Doduše, tekstovi spomenute dvojice pisaca objavljeni su poslije 1975, ali vrijedi na njih upozoriti i ovdje, jer su pokušaji takve vrste rijetki.¹²⁶

6) Zaključak

U uvodu sam istakao napredak historiografije u periodu od 1965. do 1975. o Istri i otocima u XIX i na poč. XX st., od Napoleonova vremena do prvoga svjetskog rata. Ovdje bi trebalo samo to dodati — što se već vidi i iz prethodnih poglavlja — da je interes u Hrvatskoj za prvu polovinu XIX st. slab, da je najveće zanimanje za političku povijest, odnosno za sve ono što je vezano uz politički život Hrvata, Slovenaca i Talijana. Iako ovaj tekst nije koncipiran tako da dade kritički osvrt, već samo znanstvenu informaciju o tome što je u Hrvatskoj objavljeno od 1965. do 1975, moram, barem ukratko, upozoriti i na ono što se iz naslova ne može vidjeti, a što sam označio u sadržajima napisao: da se pisci u Jugoslaviji slabo koriste objavljenim rezultatima istraživanja pisaca u Italiji, a pisci u Italiji gotovo uopće ne posiju za radovima svojih kolega u Jugoslaviji. Koliko znam iz osobnih susreta s jednim i drugima — prvi to čine bez ikakva opravdanog razloga, poput drugih, samo što drugi uz to ne poznaju hrvatski ili srpski i slovenski jezik. Opaža se i to da u hrvatskoj historiografiji nestaju nekritički tonovi prema rezultatima koji potječu od pisaca iz Italije, po čemu je sve donedavno bio osobito poznat riječko-puljski »Jadranski zbornik«. Čim je nešto bilo objavljeno u Italiji, a priori se odbacivalo kao iredentističko. S takvim problemom se pisci u Italiji ne susreću jer gotovo da i ne prikazuju radove jugoslavenskih pisaca o Istri i Kvarnerskim otocima u XIX i na početku XX stoljeća.

Što se tiče hrvatskih historičara — mladih po godinama i onih koji su mladi po radnom elanu — mislim da se o takvim pitanjima dosta uvjerljivo izrazio istarski povjesničar M. Bertosa: »Nekakva apsolutna 'objektivnost' nije moguća a nije ni potrebna! Povjesničar ne može samoga sebe isključiti kao subjekt u objašnjavanju kompleksnoga povijesnog razvitka i registrirati gole i 'objektivne' činjenice. Stvaralačka uloga historičara mora biti prisutna u istraživačkom procesu. Ako pod 'objektivnošću' podrazumijevate znanstveno

—58;... 1955. i 1956, XXII, 1959;... 1957. i 1958, XXIII, 1960—61; 1959, XXIV, 1962;... 1960, 1961. i 1962, XXV—XXVI, 1963—64;... 1963. i 1964, XXVII—XXVIII, 1965—66, 587—646;... 1965. i 1966, XXIX—XXX, 1967—68, 291—355;... 1967. i 1968, XXXI—XXXII, 1969—70, 195—280;... 1969, XXXIII, 1973, 161—196;... 1970. i 1971, XXXIV, 1974, 121—188;... 1972. i 1973, XXXV, 1975, 125—179;... 1974. i 1975, XXXVI, 1976, 121—176;... 1976, XXXVII, 1977, 209—235.

¹²⁶ Fulvio Salimbeni, Per una storia sociale dell'irredentismo italiano a proposte di un libro recente, Atti e memorie XXIV, n. s., Trst 1976, 209—227; Giuseppe Rossi Sabatini, Rassegna degli studi storici istriani editi in Italia nell'ultimo decennio, Atti VI, Rovinj 1976—77, 161—201. Sadržaj: Note biografiche sull'autore. 1. Premessa, 2. Ristampe, 3. Statuti, memorie, documenti, 4. Periodici e collezioni, 5. Monografie su singoli centri, 6. Momenti e fasi storiche particolari, 7. Questioni particolari.

poštenje, onda naglašavam da je takva 'objektivnost' veoma izražena u pristupu povijesnim temama kod većine povjesničara moje generacije, ili bolje rečeno, kod većine povjesničara našeg doba. Držim da su gotovo svi pravi, autentični povjesničari 'objektivni' ili se trude da to budu i da odlučno odbijaju svako manipuliranje strukom kojom se bave. Duh našeg doba omogućuje takvo stajalište prema tumačenju povijesnih činjenica. Takva 'objektivnost' bila je nezamisliva u doba nacionalnih i političkih previranja XIX i početkom XX stoljeća, u poslijeratnom razdoblju i slično, kada su prevladavale 'angažirane' i 'tendenciozne' interpretacije u službi političkog pragmatizma. A što se tiče 'objektivnosti': ne bih nikada svjesno prešutio i ignorirao neki podatak samo zato što se on ne uklapa u moju 'viziju' problema koji proučavam, ili u moje znanstveno, političko i nacionalno uvjerenje; ne bih nikada stavio famozne točke (...) kao oznaku za ispušteni tekst koji ne potkrepljuje ta uvjerenja.¹²⁷

Petar Strčić

VIII. RAZDOBLJE PRVOGA SVJETSKOG RATA

Zanimanje za razdoblje hrvatske povijesti u prvom svjetskom ratu koje je bilo toliko živo u hrvatskoj historiografiji prva dva desetljeća nakon oslobođenja, bilo je još življe u posljednjem desetljeću i dalo je zrelije rezultate. Glavne teme istraživanja i obrade ostale su iste i kretale su se i dalje oko složene problematike nacionalnog pitanja i stvaranja jugoslavenske države 1918. U osvjetljavanju te problematike posvećivala se pažnja, kao i do sada, prvenstveno međujugoslavenskim odnosima, ali porastao je interes i za vanjskopolički aspekt povijesti ujedinjenja, naime za ulogu velikih saveznika u stvaranju jugoslavenske države, a proširila se i istraživanja o odjecima u Hrvatskoj i ostalim jugoslavenskim zemljama revolucionarnih promjena u Rusiji.

Izvori — Objavljena arhivska građa i rijetka memoarska literatura dokumentirale su uglavnom revolucionarna gibanja i prevratne dane raspada Austro-Ugarske i stvaranja jugoslavenske države te rad Jugoslavenskog odbora i odnose između tog Odbora i srpske vlade.

B. Stulli je objavio dokumente o revolucionarnom pokretu mornara i o zbivanjima u Istri i Rijeci u 1918. godini,¹ B. Krizman jedan zanimljiv dokument o prvom danu pobune mornara u Boki Kotorskoj,² a P. Strčić

¹²⁷ Daniel Načinović, Na putu vjerodostojnih valorizacija. Razgovor s Miroslavom Bertošom, Glas Istre XXXVI/41, Pula, 17—18. II 1979, 9 i Novi list XXXIII, Rijeka, isto.

¹ B. Stulli, Prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1918. god., Arhivski vjesnik (dalje AVj) IX, 1966, 7—109; Novi prilozi građi za historiju revolucionarnog pokreta mornara na našoj obali 1917—1918, AVj X, 1967, 1—51; Nova građa za historiju 1918. godine u Istri i Rijeci, Vjesnik Histo-rijskog arhiva u Rijeci i Pazinu (dalje VHA) XIII, 1968, 149—179.

² B. Krizman, Jedan prilog historiji revolucionarnog pokreta bokokotorskih mornara (1. do 3. II 1918), Prilozi za istoriju socijalizma 1968/5, 529—537.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA XXXI—XXXII

1978—1979

Redakcijski odbor:

IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE
ZAGREB